

A kolozsvári Brassai Sámuel Középiskola múltjából I.

A XVI. század második felében a reformáció, majd az ellenreformáció hatására az erdélyi iskoláztatás túljutott a korábbi szűk, városi vagy szerzetesi kereteken, és bár látszólag bizonyos csoportok, felekezetek szolgálatában állt, ezt mégis úgy tette, hogy az egyházi és a világi értelmiség nevelésével az egész lakosság felemelkedését tartotta szem előtt. Minden itteni iskola külön szint, helyi sajátosságot képviselt ugyan, de mert benne az európai műveltség egyik vagy másik iránya érvényesült, annak felerősítésével és továbbterjesztésével bekapcsolódott, illetve bekapcsolta szűkebb hazánkat az egyetemes művelődés nagy áramlataiba.

A mostani Brassai Sámuel Ipari Líceum, az erdélyi unitáriusok egykori iskolája nemcsak hazai, hanem európai viszonylatban is egyedülálló intézmény. A polgárság első, a reformációval kezdődő forradalmának, a XVI. század belső és külső, politikai és ideológiai harcainak légkörében született meg, s hogy évszázadokon át nem pusztult el, mint sok más akkor keletkezett intézmény, azt fenntartói áldozatkészségének, ragaszkodásának és az erdélyi szellemiségnek köszönhette.

Az iskola megalapítása

Az iskolát a XVI. század közepén, a reformáció itteni terjeszkedésének korában, a független erdélyi fejedelemség kialakulásának idején alapították. A mohácsi vész után Erdély a két nagyhatalom: a Habsburg és a török birodalom terjeszkedési törekvéseinek célja és ütköző területe lett. Az évtizedekig tartó és sok nyomorúságot hozó versengés a török birodalom javára dőlt el, és 1556-ban Szapolyai János özvegye, Izabella, aki korábban az ország elhagyására kényszerült, fiával, a törvényes trónörökossal, János Zsigmonddal együtt visszatért Erdélybe, és a Kolozsváron még abban az évben megtartott országgyűlés úgy határozott, hogy mivel János Zsigmond még kiskorú: „nem tartható képesnek és alkalmazsának a kormányzásra, ezért öt éven át az ország vezetésének legfőbb hatalmát a királynő gyakorolja”. Ugyanakkor az országgyűlésnek egy másik határozata kimondta, hogy „a papi javak, valamint a székesegyházi adók egész Erdélyben szálljanak át a királyi kincstárra”. E javak lefoglalásával együtt a szerzetesrendeket is feloszlatták, és a fekete barátokat az országból kitiltották, sőt a fehérvári katolikus püspök, Bornemissza Pál is kénytelen volt elhagyni az országot.

Ezek az események határozatosan befolyásolták az iskoláztatás helyzetét, és annak teljes átszervezését tették szükségessé. Az 1557. február 6-a és 15-e között tartott gyulafehérvári országgyűlésen a karok és a rendek szomorúan állapítják meg, hogy „az ifjúság nevelése elhanyagoltatott, és a műveltség napról napra terebélyesedik és növekszik”, ezért arra kérik a királynőt, hogy „a köz hasznára és dízére” kegyeskedjék bizonyos helyeket, nevezetesen a szerzetesek zárdáit, gimnáziumokká és iskolákká átalakítani, hogy ezekben az ifjúságot „tudós és nyelvekben jártas férfiak kegyesen és biztonságosan neveljék”. Kérésüket a királynő méltányosnak tartotta, és a szerzetesek két kolostorát, a vásárhelyit és a kolozsvárit erre a célra kijelölte, amit „az ország urai nyílt tetszésnyilvánítással fogadtak” s köszönetüket és teljes hűségüket fejezték ki a királynőnek.

Öt hónap múlva, a június 1-e és 10-e között tartott tordai országgyűlésen a királynő véglegesen jóváhagyja, hogy „Kolozsváron a domonkosok zárdájában, Vásárhelyen a ferencesek zárdájában és Váradon megmaradjon két zárd a fekete barátok és a szürke barátok részére. Ugyanakkor a királynő a kolozsvári iskola részére százforintos alapot létesített, és nemsokára az iskola fenntartására adományozta a kolozsvári terület dézsmájának negyedét. Ennek emlékét az óvári templom ajtaja fölé és a tanácsházba elhelyezett kőbe vésett, alábbi felirat is megörökítette:

„Királyi adomány vagyok: ennek az iskolának és a szegényeknek az öröksége; aki ezt és az ehhez hasonló javaimat más célra fordítja, az töröltessék az élok könyvéből és az emberek emlékezetéből. Az Úrnak 1557 esztendejében.”

Két év múlva, 1559-ben, Izabella meghalt, és János Zsigmond Gyulafehérváron kelt alapítólevelében, 1562. szeptember elsején megerősíti és kibővíti az adománylevelet. Ebben hivatkozva a korábbi határozatokra, királyi tisztségénél fogva méltónak tartja, hogy az említett iskolákat tisztességes „jövedelmekkel felékesítse és gazdagítsa”. Ezért Kolozsváron az ifjúság tanulmányainak előmozdítására, a szegények és az árvák felsegélyezésére, a „kolozsvári dézsma negyedét, a maga egészében“, mind a bor, a gabona és „egyéb dolgok“ negyedét a kolozsvári iskolának adományozza. Az alapítólevél megjelöli annak évi pénzbeli értékét (250 közönséges forint), és meghatározza a dézsmanegyed (kvarta) további felosztását, mégpedig: egyötöde a szegények és az árvák fenntartására (50 forint), négyötöde (200 forint) az iskola és a tanulmányok használatára, valamint tanulmányainak előmozdítására fordítandó. A János Zsigmondot követő erdélyi fejedelmek az alapítólevelet megerősítették: Báthori István 1571. december 17-én, Báthori Kristóf 1576. május 2-án és Bethlen Gábor 1626. szeptember 1-én.

Itt említjük meg, hogy a dézsma másik negyedét már a régi királyok a kolozsvári plébánosnak adományozták, a fennmaradó kétnegyedét pedig Bethlen Gábor a Kolozsváron alapított református iskolának adta.

Ilyen módon Kolozsváron a domonkosok óvári zárdájában létesített iskola számára a szükséges anyagi alapok biztosítva voltak. Az épület átalakítását és a szükséges javítások elvégzését a városi tanács vállalta magára a saját költségén. A fejedelem viszont egy nagy, állítólag 30 ablakos termet építtetett: az Apollo palotát, amelyet a diákok Appellatiumnak neveztek.

Az első évtizedek

Ami az iskola felekezeti hovatartozását illeti, nyilvánvaló, kezdetben a reformáció egymást követő hullámainak, illetőleg a kolozsvári plébános, Dávid Ferenc reformátori pályafutásának megfelelően, először lutheránus, azután református (valószínűleg 1564-től) és végül, 1568-tól fogva, unitárius volt.

Mivel a későbbi zivataros időkben az iskola korai irattára csaknem teljesen elpusztult, az intézet első korszakának belső rendjét, tantervét nem ismerjük pontosan. Tény azonban, hogy vezetői és tanárai Németországban tanultak, ezért joggal feltételezhetjük, hogy a német protestáns iskolák rendszerét, a Melancthon-tól bevezetett iskolatípust követte. Ez annál valószínűbb, mivel a brassói Honterus iskola, amelyet a század negyvenes éveiben alapítottak, szintén ezt a típust tartotta szem előtt.

Az ún. protestáns humanista iskolák három fokozatra és nyolc csoportra tagolódtak, és a csoportok számozása felülről lefelé haladt, tehát a nyolcas csoport a kezdő tanulók foglalta magában. Ebben a tanuló az írás, olvasás és a számolás elemeit sajátította el. A középső fokozat 7., 6., 5. és 4. csoportja a grammatikai oktatást biztosította, és a fő cél a latin nyelv alapos elsajátítása volt. A 3. csoportban Catót és Iszokratészt, a 2.-ban Cicerót, Erasmust és Melancthon kisebb grammatikáját tanulmányozták. A harmadik fokozat, vagyis az első csoport, poétikát, retorikát és teológiát tanult, a szerzők közül Vergilius, Ovidius, Homérosz, a prózáírók közül Cicero, Plutharkhosz, Aiszóposz szerepelt többek között. Vég-eredményben, a vallásoktatás mellett, a latin és görög szerzők megismerése és főként a latin nyelv elsajátítása volt az oktatás főcélja.

Ami a kolozsvári iskolát illeti, egy 1694-ből származó feljegyzés a parvistákat, etimologistákat, szintaxistákat, poétákat, rétorokat és a logikusokat említi. Az elemistáknak megfelelő parvisták az írást, olvasást és a számolást sajátították el, az etimologisták — szónyomozók — a latin nyelv alapjait, a szintaxisták a latin mondatn szabályait, a többiek pedig a nevüknek megfelelő tárgyakat tanulmányozták.

A két legidősebb csoport közül a tógások a papi pályára, a nemes ifjak közül kikerülő secundanusok világi pályára készültek. A harmadik fokozat elvégzése után sokan folytatták tanulmányaikat külföldi egyetemeken.

Az iskolát a *rector scholae* (rektor) irányította, s neki két-három, ritkábban négy *lektor*-tanár segédkezett. A kisebb diákokat a nagyobbak közül választott és javadalmazásban is részesülő munkatársak — a *collaboratorok* tanították. A zenét a *cantor* (kántor) tanította, ő vezette az iskola- és a csoportkórusokat. A tanítás reggel korán, rendszerint 5 órakor, énekléssel és imával kezdődött, ezután a rektor filozófiát és teológiát adott elő. A lektorok órarendjében az idősebbeknek választási joguk volt. A kántor 12—1-ig tartotta óráit. Az egyes csoportokon belül minden „szaktárgyat“ ugyanaz a lektor tanította. A *collaboratorok* de. 9 és du. 4 óra között tanítottak.

A tantervek és a tantárgyak természetesen korok szerint változtak, és idővel újabb és újabb diszciplínákkal bővültek, mint például matematika, egyetemes történelem, földrajz stb., de a felekezeti jellegnek megfelelően a vallásérkölsi nevelés és az ún. szépművészetek, amint az iskola régi felirata jelzi — *musis et virtutibus* —, maradtak a didaktikai és pedagógiai célkitűzés alapelvei.

Különösen a XVI. század második felében Kolozsvár az európai műveltség egyik jól ismert központja lett. A „Szamos-parti Athénben” gyakran megfordultak a haladó gondolkodású tudósok és reformátorok: németek, olaszok és lengyelek. Többen közülük, mint például Sommer János, Palaeologus Jakab, Francken Keresztély, az iskola rektorai vagy lektorai lettek. Életük valóságos regény, gyakran üldözőik elől menekülve Erdélyben kerestek menedéket, ahol egyes főurak, különösen a Gerendiek, szívesen befogadták őket. Valamennyien felvilágosult gondolkodók, termékeny írók voltak, akik műveiket Svájcban, Német- és Lengyelországban, vagy éppen Kolozsváron, Heltai Gáspár nyomdájában adták ki.

Az iskola első rektora a kor egyik legmarkánsabb személyisége, a magyar nyelv ékes szöszölője, a fejedelmi udvar papja, Dávid Ferenc volt. Nagy elfoglaltsága miatt Basilius Istvánt vette maga mellé, hogy irányításával intézze az iskola ügyes-bajos dolgait. Az iskola rektora nemsokára a II. Rudolf császár prágai udvarával is szoros kapcsolatot tartó Sommer János lett. Sommer Heraclides moldvai vajda támogatásával az első moldvai latin — a cotnari-i — iskola megalapítója lett, és jelentős kultúrtörténeti szerepet töltött be e román fejedelemségben. A vajda bukása után Erdélybe menekült, és itt először a brassói, majd a beszercei, végül a kolozsvári unitárius iskola rektora lett (1571—1573). Dávid Ferenc vejeként nagy buzgalommal, szóban és írásban terjesztette a „kolozsvári vallást”. Néhány kéziratosa műve a kollégium egykori könyvtárában is fennmaradt. Pestisben halt meg 1573-ban, Kolozsváron.

Utóda Palaeologus Jakab, korának egyik legnagyobb humanistája, aki nemcsak az erdélyi, hanem a cseh- és a lengyelországi művelődésnek is egyik jelentős személyisége. Hosszabb ideig a Gerendi testvéreknél tartózkodott Alcinán, ahol leánya, Despina meghalt. Két évig volt az iskola rektora. Alapos görög tudásért Dávid Ferenc egy új szellemű biblia fordításának akarta megnyerni. Kolozsvárról azonban csakhamar menekülnie kellett, mert a jezsuiták az inkvizíció kezére akarták juttatni. Prágába ment, és tíz év múlva, 1585. május 23-án, Rómában tűzhálállal végezték ki. Az utóbbi években, különösen Lengyel-, Cseh- és Olaszországban, a történeti kutatás nagy érdeklődést tanúsít Palaeologus élete, tevékenysége és művei iránt.

A korszak többi rektora és lektora közül éppen csak megemlítjük a nagy diplomáciai érzékkel rendelkező Hunyadi Demetert, a költő Bogáthi Fazakas Miklóst, a humanizmus hazai történetében is számon tartott Deidrich Györgyöt.

1579-ben Báthori István, ekkor már lengyel király, Kolozsváron megalapította az első katolikus iskolát, majd az egyetemi fokú akadémiát. Ennek vezetésével a Kolozsmonostorra betelepített jezsuitákat bízta meg. A jezsuiták jól felkészült és a leghatásosabb módszereket alkalmazó, harcos nevelők voltak, és csakhamar Kolozsváron is akkora hírnévre tettek szert, hogy a protestáns nemesek is szívesen küldték gyermekeiket iskolájukba. A város lakossága túlnyomó többségben unitárius lévén, érthetően nem szívesen fogadta az új tanítókat, és csakhamar ellentét támadt a két iskola között. Úgy véljük, hogy az újabb kutatások nagyobb fényt vethetnek ennek, valamint a később kirobbanó nyílt ellenségeskedésnek az okaira.

1583 végén az egyik százsz származású jezsuita tanár, Peter Frieschbier (Saxo) csatlakozott a kolozsvári valláshoz, és az unitárius iskola rektora lett. „Egyben egy sereg tanulót is elvont a jezsuita kollégiumtól, mivel ezek követték tanítójukat az unitárius iskolába. Érthető hát, hogy a jezsuiták mindenáron el akarták távolítani Frieschbiert Kolozsvárról” — állapítja meg a kérdés egyik jelenlegi lengyel kutatója. A városi tanács hallgatagon ellenállt követelésüknek. Frieschbier egyelőre eltávozott a városból, de 1585 áprilisában visszatért, és az unitárius iskola rektora lett.

Nem kevésbé izgatta a kedélyeket a brandenburgi származású Francken Keresztély. Ő is a jezsuita rend tagjaként nevelkedett Rómában, majd Lengyelországba ment, és mivel a hitelvekben is a rációt tartotta legfőbb értékmérőnek, a rendből kilépett, és a Gerendiekhez menekült Erdélybe. Tőlük lektorának hívták meg az unitáriusok iskolájába. Ebben a minőségében adta ki Heltai nyomdájában Epiktétosz latin fordítását, ami saját és az iskola humanista szellemét tükrözi. A jezsuiták azonban kieszközölték mindkét aposztata üldözését és lefogását, de mielőtt ez megtörtént volna, ők elhagyták Kolozsvárt. Francken Lengyelországba tért vissza és kibékült a renddel, de 1589 februárjában ismét a kolozsvári iskola lektoraként

tűnt fel. Két év múlva Gyulafehérváron „nyilvánosan megbánta eretnek bűneit“, ami most az unitáriusok között keltett felháborodást. Meg- és áttérései ellenére, 1593-ban Heltai nyomdájában egy unitárius szellemű művet, a *Disputatiót* adta ki, egy képzelt dialógust a teológusok és a filozófusok között.

Az ilyen megnyilvánulások és a századvégi gyakori politikai változások, különösen Básta szomorú szereplése, aki üldözte az unitáriusokat, majd a város ostroma Székely Mózes által olyan jezsuita-ellenes hangulatot teremtett, hogy 1603-ban a jezsuitáknak távozniuk kellett a városból, és kiűzésükben az iskola tanulói is részt vettek, ami egyáltalán nem vált dicsőségükre.

A XVII. század

Az iskola lendületes kezdeti fejlődését hosszabb ideig tartó visszaesés váltotta fel, ami nem annyira belső, mint inkább külső tényezőkkel magyarázható. A Bátoriakat követő fejedelmek megtartották ugyan a törvénybe iktatott vallásszabadságot, de elsősorban a református iskolákat támogatták, aminek eredményeként különösen a gyulafehérvári és a kolozsvári református iskola virágzott fel.

Az unitáriusok helyzetét nehezítette a szombatos vallás elterjedése, melyet mintegy az unitarizmus hajtásának tekintettek. Ezért azután nemcsak állandó ellenőrzéssel s bizonyos hittételek rájuk kényszerítésével zaklatták őket, hanem a könyvkiadás is előzetes engedélyhez kötötték. Mindebből az iskolának is számos hátránya támadt, bár mindennapi munkáját zavartalanul folytathatta, sőt a könyvkiadás módját is megalálta. A Heltai-nyomda már megkopott, de a lelkes Makai Nyíró János megtanulta a betűmetszést, új betűkkel látta el a nyomdát, és többek között latin, magyar és német nyelven adta ki Cato bölcs mondásait, ami a városban is uralkodó néptelenség helyzetet tükrözi.

A szász unitáriusok közül többen, a hatalom vonzásának is engedve, áttértek a református vallásra, és 1628-ban Bethlen Gábor az Appellatiumot nekik engedte át templomozás céljaira.

A tanrendszer a XVI. századhoz képest nem sokat változott. A latin nyelv elsajátítása, a szabad művészetek ápolása, vallási kérdésekben a racionalizmushoz való ragaszkodás továbbra is a nevelés megvalósítandó célja maradt. E korszak rektorai közül a Svájcban, Német-, Francia- és Olaszországban tanult, igen gazdag irodalmi és tudományos munkát kifejtő Enyedi György, a tanulmányait Padovában végző Göcs Pál, a danzigi származású Radicius Bálint voltak a legkiválóbbak; a lektorok közül Járai Sámuel és a sokszor meghurcolt Árkosi Gelei Benedek. Mivel 1660-ban a lengyel szocinianusok közül azokat, akik ragaszkodtak vallásukhoz, kiűzték hazájukból, és sokan közülük Erdélyben s éppen Kolozsváron telepedtek meg, ezért a XVII. század második felétől kezdve aránylag sok lengyel származású lektort találunk a tantestületben.

IRODALOM

Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története, 1568—1900.* I—II. Kvár, 1935. 586—590. — Uő: *Kilyéni Ferenc József unitárius püspök élete és kora.* Kvár, 1936. 433. — Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története.* Kvár, 1905. — Erdélyi Országgyűlési Emlékek II. 74—75. és 79. — Pataki István—Gyergyai Pál—Páter Pál—Füzéri György: *Kolozsvár leírása 1734-ből.* Fordította Márkos Albert. Kvár, 1944. 64. — *Istoria României* II. Buc., 1962. — Pompiliu Teodor—Ioan Gabor: *A kultúra fejlődése.* In: *Istoria Clujului.* Consiliul Popular al Municipiului Cluj, 1974. 227—245. — Lech Szczucki: *Két XVI. századi eretnek gondolkodó. Jacobus Palaeologus és Christian Francken.* (Fordította Varsányi István és Schulek Tibor.) Bp., 1980.